

Bibliotekens roll i det civila försvaret

Anna McWilliams

Det finns i dagsläget 1070 folkbibliotek i Sverige, där invånare förutom att låna böcker, kan ta del av nyheter, delta i aktiviteter och få hjälp med att söka kunskap. Enligt Bibliotekslagen ska Sveriges bibliotek i sin dagliga verksamhet arbeta för det demokratiska samhällets utveckling, bidra med kunskapsförmedling och stödja den fria åsiktsbildningen. Biblioteken är även en plats dit människor söker sig för att få stöd och hjälp i stressade situationer. Biblioteken blir därmed ofta en lokal samlingsplats. Vad kommer detta att betyda för biblioteken i händelse av krig?

BIBLIOTEKEN HAR EN tydlig koppling till befolkningen i landets alla kommuner och har flera uppgifter som även kan vara användbara i olika delar av det civila försvaret. Det skulle till exempel kunna handla om befolkningsskydd och trygghetspunkter, eller om psykologiskt försvar och uppdrag kring information, kunskapsuppbyggnad och försvaret av demokratin. Men hur ser dessa roller ut och vilka utmaningar finns för att dessa ska kunna fungera? I dagsläget har folkbiblioteken inte någon definierad roll i det civila försvaret. I den här texten diskuteras vilka roller folkbiblioteken skulle kunna ha utifrån fyra olika kategorier: kunskapsuppbyggnad och samhällsinformation, att främja kultur, demokrati och det fria ordet, bibliotek som samlingar och bibliotek som samlingsplatser.¹ Dessa kategorier baseras på en analys kring vilken roll biblioteken har i fred, internationella exempel på hur bibliotek utsätts i krig samt förutsättningar i det civila försvaret som presenteras i denna text. Texten inleds med en bakgrund under rubriken: bibliotek som speglar samhället, följt av två stycken som diskuterar bibliotek i krig samt biblioteken och det civila försvaret. Slutligen diskuteras även texten de utmaningar som ett införlivande av folkbibliotek i det civila försvaret skulle stå inför.

BAKGRUND - BIBLIOTEK SOM SPEGLAR SAMHÄLLET

Biblioteken är ett viktigt nätverk som sträcker sig över hela landet, på landsbygden såväl som i städer. Biblioteken är till för medborgarna och det som sker här speglar ofta det omgivande samhället, dels genom den verksamhet som biblioteken själva tar initiativ till, och dels den verksamhet de behöver bedriva utifrån besökarnas behov. I fackförbundet DIK:s undersökning *Som om vi ska bära hela samhället* beskrivs just biblioteken som "en plats för alla" och som en "öppen plats där alla – oavsett bakgrund kan få litteratur, kulturupplevelser, lärande och information, helt utan kostnad."² Myndigheten för samhällsskydd och beredskap (MSB) har liknat biblioteken vid ett medborgarkontor som hjälper till att utjämna socioekonomiska faktorer, exempelvis att det finns datorer att använda gratis.³ Samtidigt visar DIK:s rapport, vilken bygger på enkätsvar från 1891 biblioteksanställda i Sverige, att uppdragen som biblioteken ska hantera har blivit alltmer komplexa. Detta syns framför allt genom att det blivit allt vanligare att personalen behöver hantera social oro, hot och även våld i biblioteken. Resultatet av DIK:s undersökning visar tydligt att biblioteken blir en plats dit människor söker sig både i vardagen och i händelse av kris, antingen

1 I Sverige finns flera olika typer av offentligt finansierade bibliotek som exempelvis sjukhusbibliotek, skolbibliotek eller forskningsbibliotek. Den här texten kommer framför allt att fokusera på folkbiblioteken, en nödvändig avgränsning för att underlaget inte ska bli för stort. Samtidigt är det också de bibliotek som kommer närmast merparten av medborgarna och som genom kommunerna skulle kunna införlivas i planeringen för det civila försvaret.

2 Alm Dahlin, J. *Som om vi ska bära hela samhället*. DIK. 2023. Sid: 39-40. https://assets.ctfassets.net/vkygthqfrquy/4XAqPMx12j0lM2k3p6JEal9e216bbdd03f57b0db7c4e84a6b2787/Biblioteksrapport_2023.pdf

3 Myndigheten för samhällsskydd och beredskap (MSB). Kommunal verksamheter, Kultur, fritid och evenemang, i *Handbok i kommunal krisberedskap*. MSB1787 - juni 2021. <https://rib.msb.se/filer/pdf/29684.pdf>

personlig kris eller kris i samhället i stort.⁴ Bibliotekarier beskriver hur biblioteken blir den plats dit människor vänder sig när andra funktioner i samhället reduceras eller läggs ner. Detta inkluderar exempelvis minskade resurser till missbruksvård, psykiatri, fältverksamhet för ungdomar eller socialtjänst, vilket gör att människor söker en plats att vara.⁵ Det blir tydligt att biblioteken också ofta får stiga in och hjälpa människor när andra tjänster lagts ner, exempelvis när myndigheter eller bankers verksamhet blir helt digital, vilket skapar digitalt utanförskap.⁶ Här får biblioteken stödja besökare med både kunskap och tekniska medel för att hjälpa till med bank-id, utskrifter eller kommunikation med myndigheter.⁷ Det är med andra ord tydligt att bibliotekens roll inte längre är strikt kopplad till böcker och utlåning utan att det är en plats som behöver anpassas efter dagens utmaningar.

Bibliotek i krig

Det finns många exempel på hur bibliotek utsätts i krig. Det kan handla om såväl förstörelse som plundring.⁸ Under kriget i Irak 2003 plundrades flera bibliotek på värdefulla böcker och manuskript men även på andra föremål som lätt kunde säljas, såsom datorer, skrivare och luftkonditionering.⁹ I skrivande stund har UNESCO verifierat förstörelsen av 15 bibliotek i Ukraina sedan Rysslands fullskaliga invasion av landet 24 februari 2022.¹⁰ Den egentliga siffran är dock troligen högre och inkluderar specialistbibliotek och universitetsbibliotek såväl som folkbibliotek. En del av dessa bibliotek har skadats genom sidoskador när mål i närheten har attackerats medan andra tycks ha varit själva målet för förstörelsen.¹¹ Historiskt finns många exempel på förstörelser av skrifter, böcker, samlingar och bibliotek ofta utifrån tanken att den som tar kontroll över kunskapen har makten. Nazisternas förstörelse av framför allt judiska böcker är ett tydligt exempel på detta.¹²

4 Alm Dalin, *Som om vi ska bära hela samhället*. 2023.

5 Alm Dalin, *Som om vi ska bära hela samhället*. 2023.

6 För diskussion kring digital inkludering och utanförskap se Internetstiftelsen, 2024. <https://internetstiftelsen.se/om-oss/press/pressmeddelanden/digitalt-utanforskap-riskerar-forstarka-segregation-och-ojamlikhet/>

7 Alm Dalin, *Som om vi ska bära hela samhället*. 2023.

8 McWilliams, A. och Olsson, S. *Hoten mot kulturarven – En analys av aktörsdrivna hot mot kulturarv i Sverige*. FOI-R--5490--SE. Totalförsvarets forskningsinstitut. 2024.

9 Johnson, I. M. The impact on libraries and archives in Iraq of war and looting in 2003—A preliminary assessment of the damage and subsequent reconstruction efforts. *The International Information & Library Review*, 37(3), 209–271. 2005.

10 UNESCO *Damaged cultural sites in Ukraine verified by UNESCO*. 2024. https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco?utm_medium=website&utm_source=archdaily.com.

11 Ovenden, R. Putin's War on Ukrainian Memory, *The Atlantic*. 2023. <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2023/04/russia-war-ukraine-occupation-libraries-archives/673813/>.

12 Ovenden, R. *Burning the books: a history of the deliberate destruction of knowledge*. First Harvard University Press edition. 2020.

13 Stieg, M. The Second World War and the Public Libraries of Nazi Germany. *Journal of Contemporary History*, 27(1), 23-40. 1992.

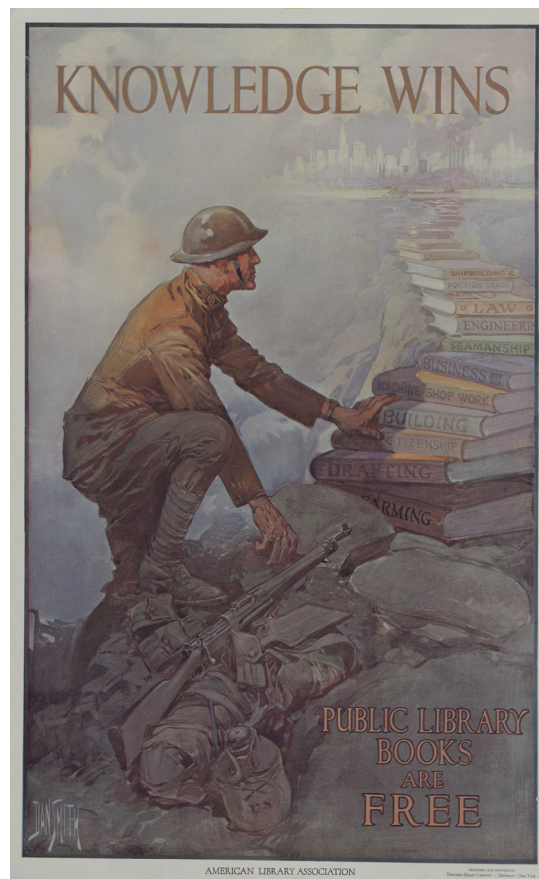

BILD 1: *Knowledge Wins*, affisch från Första världskriget av Dan Smith, 1865-1934.

Källa: Toledo-Lucas County Public Library, Public domain, via Wikimedia Commons

Just den nazistiska regimens förstörelse och manipulation av litteratur och kunskapsinstitutioner visar att hot inte nödvändigtvis behöver komma utifrån. Under sina sex år vid makten före krigets utbrott 1939 arbetade partiet till exempel systematiskt med att ersätta personal i biblioteken i Tyskland med ”politiskt pålitliga personer” samtidigt som de såg till att litteraturen på biblioteken följde deras politiska linje.¹³ Det finns med andra ord

flera sätt som bibliotek kan användas för att påverka deras egentliga uppdrag. Bibliotek har också haft olika roller för att stödja samhällen i krig och har bland annat blivit platser för gemenskap, information och trygghet. Under andra världskriget skapade kommunen i Bethnal Green, London, ett bibliotek i det skyddsrum som inhysts i Bethnal Greens tunnelbanestation. Detta skyddsrum innefattade fler funktioner som sängar, ett café och till och med en frisör.¹⁴ Detta visar att människor inte bara behöver de mest fundamentala funktionerna, som fysiskt skydd, mat och vatten, utan att det kan vara viktigt med saker som ger en känsla av normalitet, som att låna böcker. I Ukraina har idag bibliotekens roll utökats till att inkludera allt ifrån att fungera som skyddsrum och tillverka kamouflagenät till att motverka desinformation.¹⁵ Även vid andra samhällskriser har biblioteken agerat stöd för medborgarna, exempelvis vid terrordådet på Drottninggatan i Stockholm 2017 när biblioteken blev samlingsplats för oroadade människor. Även vid det stora flyktingmottagandet 2015 öppnade biblioteken upp och bistod med samhällsintroduktion och språkverksamhet.¹⁶

Biblioteken och det civila försvaret

Det totalförsvaret som byggs upp i Sverige idag baseras på hotbild som tar höjd för både traditionella militära medel såväl som hybrida hot.¹⁷ Redan idag utsätts det svenska samhället för hot och aktioner som syftar till att polarisera, skapa oro och skada demokratin.¹⁸ Här har

biblioteken med sitt demokratifrämjande uppdrag en viktig roll, men på grund av denna roll riskerar de också att bli en måltavla från de som vill skada samhället eller demokratin. Så vilken roll kan biblioteken ha i det civila försvaret? Föreställningarna kring bibliotekens roll i krig är många, men uppdraget har samtidigt beskrivits som otydligt formulerat.¹⁹ Sentida kriser, exempelvis skogsbränder och Covidpandemin, har visat att biblioteken får en viktig roll och att deras höga förtroende gör att människor söker sig till biblioteken för stöd, information och gemenskap.²⁰ Det är inte ett långt steg till att anta att detta även kommer att hända i krig, vilket kan vara en styrka. Men om det ska kunna fungera behöver bibliotekens roll i krig tydligare formuleras.

Det civila försvaret består av den civila verksamhet som myndigheter, kommuner, regioner, enskilda företag och det civila samhället vidtar för att förbereda Sverige för krig.²¹ Enligt Totalförvarspropositionen för 2025-2030 kan biblioteken vara med och bidra till att det civila försvarets mål uppnås, framför allt genom att: ”upprätthålla försvarsviljan och samhällets motståndskraft mot externa påtryckningar.”²² MSB har inte pekat ut biblioteken specifikt som en samhällsviktig verksamhet.²³ Däremot nämner MSB att biblioteken kan ha en samhällsviktig funktion för att skydda kulturarv.²⁴ Beredskap lyfts även i den nationella biblioteksstrategin som beskriver att: ”Med tanke på bibliotekens centrala roll i samhället, deras trovärdighet samt uppdrag att bidra till kunskapsförmedling

14 Thompson, K. Bethnal Green’s underground wartime library. *Historia* 24 februari 2022. <https://www.historiamag.com/bethnal-greens-underground-wartime-library/>.

15 Chappell, B. Ukraine’s libraries are offering bomb shelters, camouflage classes and, yes, books. *NPR*. 09-03-2022. <https://www.npr.org/2022/03/09/1085220209/ukraine-libraries-bomb-shelters#:~:text=Libraries%20are%20playing%20vital%20roles%20in%20supporting%20Ukraine%27s,camouflage%20nets%20for%20the%20military%20and%20countering%20disinformation.>

16 Stockholm Stad. *Mer relevant än någonsin. Biblioteksplan 2022-2025*. 2021. https://start.stockholm/globalassets/start/om-stockholms-stad/sa-arbetar-staden/kultur/mer_relevant_an_nagonsin_-_biblioteksplan_2022-2025.pdf.

17 Med hybrida hot avses exempelvis cyberattacker, desinformationskampanjer och andra medel i syfte att utöva makt, skapa oro eller på andra sätt påverka samhället eller vissa specifika aktörer. Se Appelgren, J., Bay, S., Malminen, J. och Zouave, E. *Strategisk verktygslåda mot hybridhot. Ett ramverk för gemensam problemförståelse*. FOI-R--4816--SE. Totalförsvarets forskningsinstitut. 2020; Treverton, Gregory F., Thvedt, A., Chen, A. R., Lee, K. and McCue, M. *Addressing hybrid threats*. Stockholm: Swedish Defence University. 2018.

18 Strindberg, A. och Svensson, E. *Demokratisk säkerhet – en antologi*. FOI-R--5233--SE. Totalförsvarets forskningsinstitut. 2022; Pollack Sarnecki, H. Lioufas, A. och Jarlsbo, M. *Rutten demokrati - Konspirationspropaganda, rasism och våld*. FOI-R--5473--SE. Totalförsvarets forskningsinstitut. 2023; McWilliams och Olsson. *Hoten mot kulturarven – En analys av aktörsdrivna hot mot kulturarv i Sverige*. 2024.

19 Alm Dalin, *Som om vi ska bära hela samhället*. 2023; Hellenstam, G. *Biblioteken i frontlinjen. En studie av hur praktiker vid Sveriges folkbibliotek kan införlivas i ett framtida uppdrag inom totalförsvaret*. Examensarbete, Umeå universitet. 2021.

20 Grenholm, E. och Nersesyan, L. *Folkbibliotekens arbete med beredskap*, Digiteket. 2023. <https://digiteket.se/inspirationsartikel/folkbibliotekens-arbete-med-beredskap/>.

21 Ödlund, A. *Kommuners ansvar och roller i totalförvarsutvecklingen*. FOI Memo 7900. Totalförsvarets forskningsinstitut. 2022.

22 Prop. 2024/25:34. *Totalförsvaret 2025–2030*. Försvarsdepartementet.

23 Med samhällsviktig verksamhet avses den ”verksamhet, tjänst eller infrastruktur som upprätthåller eller säkerställer samhällsfunktioner som är nödvändiga för samhällets grundläggande behov, värden eller säkerhet”. Myndigheten för samhällsskydd och beredskap (MSB). *Kommunala verksamheter, Kultur, fritid och evenemang*. Sid. 11. 2021.

24 Myndigheten för samhällsskydd och beredskap (MSB). *Lista med viktiga samhällsfunktioner – Utgångspunkt för att stärka samhällets beredskap*. MSB1844 – reviderad oktober 2023. <https://rib.msb.se/filer/pdf/29800.pdf>.

och fri åsiktsbildning kan biblioteken spela en viktig roll i tider av kris. Begränsad möjlighet att ta del av kunskap och oberoende information kan få särskilt stora konsekvenser i en kristid. Biblioteken fyller en funktion inom totalförsvarets civila del [...]. I grund och botten handlar det om att värna tillgången till faktabaserad och trovärdig information i såväl fredstida normallägen som vid fredstida krissituation och krig.”²⁵

Men på vilket sätt biblioteken ska bidra till det civila försvaret är i dagsläget inte tydligt. Frågan lyfts bland annat genom Svensk biblioteksförningens verktygslåda, där många olika resurser föreslås för biblioteken i kris och vid höjd beredskap.²⁶ Här nämns bland annat vikten av att specificera vilken typ av information som befolkningen behöver och som biblioteken skulle kunna bistå med, hur biblioteken kan behöva utrustas och hur biblioteksrummet kan förstås som resurs. Denna verktygslåda innehåller därmed många förslag som kan användas i bibliotekens planering framöver. Däremot förs ingen övergripande diskussion kring varför just dessa resurser bör vara en del av bibliotekens ansvar i krig vilket krävs för att förankra den detaljplanering som utförs på de olika biblioteken.²⁷

Ansvarsprincipen innebär att den som har ansvar för en verksamhet i normala situationer också har motsvarande ansvar vid en samhällsstörning.²⁸ Exakt vad bibliotekens verksamhet ska bestå av och i vilken utsträckning den kan vara densamma som under normala förhållanden är inte tydliga. Ansvaret för planeringen av bibliotekens arbete i krig behöver därför göras med huvudmännen, vilket för folkbiblioteken är kommunerna. Därför bör planeringen för vilken roll biblioteken ska ha i krig ske som del av kommunens beredskapsplanering. Här finns inga tydliga riktlinjer fastställda för kommunerna. Eftersom kommunerna enligt svensk förvaltningsmodell har självstyre sker denna planering i varje kommun. Idag ser arbetet väldigt olika ut. Viss insikt i kommuners planering för biblioteken

vid kris och höjd beredskap speglas i de kommunala biblioteksplanerna hos en del av Sveriges kommuner. I de fall som beredskap tas upp i dessa planer är det dock väldigt översiktligt och ger ingen tydlig bild kring resurser, ansvar eller hur planerna är tänkta att operationaliseras. Flera kommuner nämner krisberedskap i sina planer på ett mycket övergripande plan men det är tydligt att det ser väldigt olika ut i de olika kommunerna, dels i hur mycket planering som gjorts men även vilka aspekter som lyfts som viktiga. Några exempel är att säkra tillgången på faktabaserad och trovärdig information,²⁹ att arbeta för integration och demokrati,³⁰ eller att vara trygghetsskapande.³¹ Vissa kommuner har även pekat ut just biblioteken som samhällsviktig verksamhet, exempelvis Härnösands kommun, som i sin biblioteksplan beskriver hur biblioteken ”har en viktig roll för oberoende informationsförmedling som en del av civilförsvaret.”

Roller i det civila försvaret utifrån fyra kategorier

Texten ovan visar att de roller biblioteken har föreslagits kunna få i det civila försvaret är många men ännu inte tydligt definierade. Nedan följer därför en beskrivning av de roller som biblioteken *skulle* kunna ha i det civila försvaret uppdelat i fyra kategorier framtagna som del av analysen för denna text. Dessa kategorier beskrivs övergripande för att på så sätt starta en diskussion kring vilken roll biblioteken borde ha i det civila försvaret.

Kunskapsuppbyggnad och samhällsinformation

Att ge stöd till befolkningens kunskapsuppbyggnad ligger i bibliotekens grunduppdrag och blir därför viktig, om inte viktigare, i händelse av krig. Det handlar om att kunna fortsätta den fredstida verksamheten med att låna ut böcker och annat material för att befolkningen ska kunna fortsätta studier och lärande även i krig. Skönlitteratur är del av detta lärande, framför allt att kunna öppna upp för nya kunskaper och att kunna se världen ur andra människors perspektiv.

25 Regeringskansliet. *Strategi för ett starkt biblioteksväsende 2022-2025*. Sid. 24. 2022. https://www.regeringen.se/globalassets/regeringen/bilder/kulturdepartementet/kultur/biblioteksstrategi_k-dep_webb_220420.pdf.

26 Svensk Biblioteksförning. *Verktygslåda för bibliotekens roll i totalförsvaret*. 2023. <https://www.biblioteksfor.cdn.triggerfish.cloud/uploads/2023/05/verktygslada-1-0-intra-1.pdf>.

27 Svensk Biblioteksförning *Verktygslåda för bibliotekens roll i totalförsvaret*. 2023.

28 SOU 2022:10. *Sverige under pandemin*. Socialdepartementet.

29 Umeå kommun, *Biblioteksplan för Umeå kommun 2024–2027*. Godkänd av Kommunfullmäktige, 2023-12-18. https://www.umea.se/download/18_3ebf096b18c7ff373cb198c611703239002819/Biblioteksplan%20f%C3%B6r%20Ume%C3%A5%20kommun%202024-2027.pdf.

30 Olofströms kommun. *Biblioteksplan för Olofströms kommun 2023–2026*. Fastställt av Kommunfullmäktige, 28 november 2022. <https://olofstrom.sedownload/18.27e44570185299ce36e16da01674476872796/Biblioteksplan%20f%C3%B6r%20Olofstr%C3%B6ms%20kommun%202023-2026.pdf>.

31 Eda kommun. *Biblioteksplan Eda kommun 2023-2026*. Styrdokument beslutad av Kommunfullmäktige 2023-01-25 https://www.eda.se/Userfiles/Filarkiv/1293/Dokument/Biblioteksplan_Eda_kommun_KF_2023-2026_1_T20230215.pdf.

Bibliotekens arbete med att tillhandahålla olika typer av medier och information för att på så sätt bredda perspektiv och belysa åsiktsbubblor är en annan verksamhet som kan bli särskilt betydelsefull i krig.³²

Bibliotek har möjlighet till utlåning av digitala resurser på distans som e-böcker, filmer och musik, vilket kan bli en väsentlig resurs i de fall låntagare inte fysiskt kan ta sig till biblioteken. Det finns också en roll för biblioteken att stödja befolkningens kunskap kring källkritik, något som behövs redan i fred men säkerligen ännu mer i krig. Den bredare hotbild med hybrida hot som har målats upp mot Sverige inkluderar bland annat desinformation och olika typer av påverkan.³³ Kunskaps-spridning om hur denna typ av påverkan fungerar och hur den kan bemötas blir därför en mycket viktig del av samhällets motståndskraft. Källkritik har kopplats till begreppet medie- och informationskunnighet (MIK), där personalen på bibliotek ses som mycket kunniga i att förmedla denna kunskap.³⁴ Kritik mot det påståendet har dock också lyfts i att kunskapen om detta skiljer mellan olika bibliotek. Både när det gäller typ av bibliotek, där skolbibliotek och universitetsbibliotek ofta har större fokus på exempelvis källkritik, men även geografiskt där folkbibliotek i mindre orter har mindre resurser än större bibliotek i städer.³⁵ Bibliotekarier har lyft farhågor kring hur de själva ska kunna veta vilken information som är tillförlitlig i krig och kris.³⁶ Det går därför inte att ta för givet att kunskapen finns på alla bibliotek. Om detta ska vara ett uttalat uppdrag för biblioteken i totalförsvaret behöver denna kunskap säkras och byggas upp redan i fred.

Samhällsinformation till befolkningen från tillförlitliga aktörer kan också ske via bibliotek. Det kan handla om information om det aktuella läget eller kring hur befolkningen bör agera i olika situationer. Biblioteken har generellt stor erfarenhet kring att kommunicera med olika grupper i samhället, bland annat genom de dagliga verksamheterna som riktar sig till samhället i bred bemärkelse. Aktiviteter finns oftast för många olika

målgrupper, från barn och deras föräldrar och ungdomar till den äldre befolkningen. Många bibliotek ordnar aktiviteter för att hjälpa grupper som kan känna utanförskap, som ungdomsaktiviteter för HBTQI eller språkkaféer för nyanlända.

Denna erfarenhet skulle kunna användas i det civila försvaret för att säkerställa att olika målgrupper nås av korrekt information. Det finns även historiska exempel på när biblioteken har haft denna roll. Till exempel fungerade biblioteken som lokala informationscentraler vid EU-valet 1994 och stöttade därmed, det inför valet särskilt inrättade organet, Sekretariatet för Europa-information.³⁷ Även här behöver planering och kunskap byggas upp i fred, framför allt genom samarbete med kommunens kommunikatörer, dvs. de som kommer att ha uppgiften att kommunicera till medborgarna i det civila försvaret. En viktig aspekt i händelse av krig är att böcker och andra typer av resurser från bibliotek kan ge befolkningen en möjlighet att koppla bort från den verklighet man befinner sig i. En stunds resit från kriget kan vara nog så viktigt i en ansträngd situation och därför behöver utlåningen av böcker kunna ske i så stor utsträckning som möjligt.

Att främja demokrati och det fria ordet

Bibliotekens arbete för att främja det demokratiska samhällets utveckling, bidra med kunskapsförmedling och stödja den fria åsiktsbildningen har stöd i Bibliotekslag (2013:8019). I denna lag uttrycks de värden och rättigheter som är fastslagna i regeringsformen och det framgår också att biblioteken är en av de institutioner som ska upprätthålla dessa rättigheter.³⁸ Biblioteken bidrar till detta arbete på många olika sätt, bland annat genom att tillhandahålla ett brett utbud av medier och att hjälpa till att öka kunskapen om källkritik. Det sker även genom att biblioteken agerar mötesplats och skapar möten mellan olika grupper och individer, visar upp konst och olika perspektiv på världen samt tillhandahåller information och kunskap.³⁹ Arbete med fokus på demokrati och fri

32 Grenholm, E. och Nersesyan, L. *Fri åsiktsbildning i lagen och policydokument*. Digiteket.se. 2023. <https://digiteket.se/kurs/fri-asiktsbildning-samhallets-mal-och-bibliotekens-uppdrag/>.

33 Se diskussion i McWilliams och Olsson. *Hoten mot kulturarven – En analys av aktörsdrivna hot mot kulturarv i Sverige*. 2024.

34 Hellenstam. *Biblioteken i frontlinjen. En studie av hur praktiker vid Sveriges folkbibliotek kan införlivas i ett framtida uppdrag inom totalförsvaret*. 2021.

35 Se diskussion i Hellenstam. *Biblioteken i frontlinjen. En studie av hur praktiker vid Sveriges folkbibliotek kan införlivas i ett framtida uppdrag inom totalförsvaret*. 2021.

36 Hellenstam. *Biblioteken i frontlinjen. En studie av hur praktiker vid Sveriges folkbibliotek kan införlivas i ett framtida uppdrag inom totalförsvaret*. 2021.

37 Holmgren och Flodin. *Biblioteken och Folkomröstningen om EU*. 1996.

38 Grenholm och Nersesyan. *Fri åsiktsbildning i lagen och policydokument*. 2023.

39 Ibid.

åsiktsbildning är därför inte något som börjar vid höjd beredskap utan är något som pågår hela tiden. Detta är en viktig del för att säkra demokratin och arbeta mot att konflikter uppstår.

Hot mot demokratin kan komma utifrån såväl som inifrån. Det kan handla om främmande makter som vill skapa förvirring i det svenska samhället för att på så sätt tillförsäkra sig fördelar. Men det kan också handla om inhemska extremistgrupper och ytterlighetsrörelser som genom konspirationsteorier eller hatpropaganda vill splittra samhället eller skapa misstro till exempelvis myndigheter.⁴⁰ Redan idag finns exempel på när bibliotek utsätts för hat och hot eller påtryckningar på olika sätt. Denna otillbörliga påverkan kan komma från besökare men även från kommunernas politiker.⁴¹ En studie av bibliotek i 77 kommuner i södra Sverige som utfördes mellan 2021-2023, visar att påverkan från lokala politiker är ovanligt men att det förekommer, framför allt gällande den verksamhet som utförs på bibliotek.⁴² Det handlar bland annat om försök att påverka vilka böcker som ska rensas bort, vilket ofta innefattar religiösa skrifter eller böcker med HBTQI-tema, om klimatförändringar eller böcker på andra språk än svenska. Det finns även påverkan kring vilka evenemang som ska ske på biblioteken där 2023 års debatt kring ”Bland Drakar och Dragqueens” och ”Drag Queen Story Hour” blir ett tydligt exempel. Detta var en serie evenemang där dragqueens läst sagor för barn på bibliotek runt om i Sverige, något som skapade stor debatt.⁴³ Biblioteken kan alltså utmanas i sitt uppdrag att främja demokratin och fri åsiktsbildning även i fred, något som kan komma att utnyttjas av en antagonist i händelse av krig för att ytterligare öka spänningar.⁴⁴ Ett starkt civilsamhälle som kan motstå påverkan från både främmande makt och inhemska grupper och slå vakt om befolkningens demokratiska fri- och rättigheter är därför en viktig del av totalförsvaret.⁴⁵ Här kan biblioteken ha en viktig roll som plattform för demokratistärkande verksamhet i det civila försvaret.

Bibliotekens samlingar

Bibliotekens samlingar består av böcker men även av objekt, arkivmaterial och digitala medier. Delar av dessa samlingar kan även klassas som kulturarv, vilket betyder att de anses ha ett högt värde för befolkningens kultur, historia eller identitet och har ett lagskydd genom det.⁴⁶ Detta inkluderar exempelvis Kungliga Biblioteket i Stockholm som förvaltar en stor samling historiska dokument, böcker och andra resurser, men även andra bibliotek som Carolina Rediviva i Uppsala med innehav som Silverbibeln. De tidigare omnämnda internationella konflikterna visar på behovet av att skydda dessa samlingar i händelse av krig, från exempelvis förstörelse eller stöld. Motivationen till att kulturarv stjåls kan inkludera allt från ekonomisk vinning (genom att föremål säljs på den svarta marknaden) till att de har ett symboliskt värde som gör dem attraktiva för olika aktörer.⁴⁷ Kulturarv kan också förstöras i försök att skriva om historien eller förstöra spår av en historieskrivning som inte är önskvärd, exempelvis för att exproprierat territorier från andra stater. Att kulturarv blir särskilt utsatta i krig kan också bero på att det blir svårare att upprätthålla säkerheten kring dessa när ordningsmakt och vaktpersonal är upptagna med andra uppgifter.⁴⁸ Planering för att skydda kulturarv brukar framför allt göras på två sätt, genom undanförsel till säkrare platser eller genom att skydda på plats.⁴⁹ Kungliga Biblioteket har, enligt Förordning (1993:243) om undanförsel och förstöring, ett ansvar för att planera för undanförsel av sitt kulturarv, exempelvis böcker, arkiv och kulturhistoriska föremål. Länsstyrelser har enligt samma förordning ansvar för undanförsel av lokala samlingar i det egna länet. I praktiken kommer bara ett väldigt litet antal föremål kunna undanföras i händelse av krig. När det gäller folkbiblioteken finns få objekt eller resurser som klassas som kulturarv. Detta betyder dock inte att de samlingar som finns på folkbiblioteken inte är av värde. Många bibliotek har samlingar av litteratur

40 Strindberg och Svensson. *Demokratisk säkerhet – en antologi*. 2022; McWilliams och Olsson. *Hoten mot kulturarven – En analys av aktörsdrivna hot mot kulturarv i Sverige*. 2024.

41 Alm Dalin. *Som om vi ska bära hela samhället*. 2023.

42 Hanell, F. Carlsson, H. Engström, L. och Hansson, J. *Canaries of Democracy: The Role of Public Libraries in Times of Political Turmoil*, *Public Library Quarterly*, 1-25. 2024.

43 Alm Dalin. *Som om vi ska bära hela samhället*. 2023.

44 McWilliams och Olsson. *Hoten mot kulturarven – En analys av aktörsdrivna hot mot kulturarv i Sverige*. 2024.

45 Strindberg och Svensson. *Demokratisk säkerhet – en antologi*. 2022.

46 McWilliams, A. *Skydd av kulturarv vid krig och krigsfara*. FOI Memo 7963. Totalförsvarets forskningsinstitut. 2022; McWilliams och Olsson. *Hoten mot kulturarven – En analys av aktörsdrivna hot mot kulturarv i Sverige*. 2024.

47 Ibid.

48 McWilliams och Olsson *Hoten mot kulturarven – En analys av aktörsdrivna hot mot kulturarv i Sverige*, 2024.

49 Legné, M. *Värden att värna: kulturminnesvård som statsintresse i Norden vid tiden för andra världskriget*. Göteborg: Makadam. 2022.

kring den lokala historien som bara finns på dessa platser, det kan handla om texter författade av lokala författare eller framtagna i studiecirkelar. Dessa kan ha ett stort lokalt eller regionalt värde och i krig kan denna kunskap vara av intresse, inte bara för den egna försvarsmakten utan även för en fiende. Här behövs planer för att hitta sätt som dessa kan skyddas i händelse av krig exempelvis genom skydd på plats, att föras till säkrare platser eller digitaliseras. Folkbibliotekens samlingar är ju också en viktig resurs för befolkningen i fred såväl som i krig och att kunna bistå befolkningen med kunskap behöver därför prioriteras oavsett om samlingarna klassificeras som kulturarv eller inte.

Bibliotek som samlingsplatser

Folkbiblioteken är redan i fredstid samlingsplatser för kommunernas invånare. Det kan handla om att läsa nyheter, inhämta information, delta i språkkaféer, studiecirkelar eller sagostunder. Att biblioteken skulle agera samlingsplatser i krig är därför en naturlig tanke. MSB använder termen trygghetspunkter för att beskriva platser i samhället dit befolkningen kan vända sig vid större kriser. Andra termer som används är bland annat trygghetsplats, värmestuga, SOT-punkt (service- och trygghetspunkt) och krispunkt.⁵⁰ MSB skriver också att just kommunala bibliotek skulle kunna vara en sådan plats.⁵¹ Detta beskrivs också i utredningen om kommuners och regioners grundläggande beredskap inför kris och krig.⁵² I Lund har flera bibliotek utsetts till informationspunkter som framför allt har fokus på kommunikation. De är tänkta som platser där invånarna kan få information vid längre samhällsstörningar.⁵³ Att förtydliga biblioteks roll, som i Lunds fall specifikt för kommunikation i händelse av kris, är viktigt för att skapa tydlighet och för att säkerställa att personalen har den kompetens som behövs. Att använda biblioteken som samlingspunkt kan därför vara en bra lösning för att skapa platser för gemenskap, kunskapsbyggande och trygghet. Det finns dock tillfällen i krig när detta kan anses olämpligt, framför allt från ett

skyddsperspektiv, dvs. att biblioteken helt enkelt inte har tillräckligt fysiskt skydd för befolkningen vid ett väpnat angrepp. Men eftersom bibliotek har beskrivits som platser dit människor vänder sig i kris är det troligt att de även gör så i krig.

En anledning till att människor vänder sig till bibliotek i tider av kris och krig som samlingspunkt kan vara bibliotekens höga förtroende. Undersökningar från SOM-institutet visar att bibliotek har ett högt förtroende hos befolkningen.⁵⁴ Förtroendet blir tydligt i bibliotekens dagliga verksamhet och tar sig uttryck i att människor kommer till biblioteken för att finna gemenskap, söka information eller få digital hjälp.⁵⁵ Att bibliotek även vid krig skulle bli en plats där människor samlas är därför ett rimligt antagande, och här krävs planering för när detta ska uppmanas men även när det är olämpligt och andra lösningar behöver finnas på plats. Biblioteken som samlingsplats behöver heller inte vara kopplad till en specifik plats, utan kan utformas som mobila enheter. Bibliotek som plats kan också förstås utifrån ett mer flexibelt perspektiv där biblioteken och den roll de har inte nödvändigtvis behöver ske inne i biblioteksbyggnaden. Redan idag finns många exempel på hur biblioteken rör sig ute i samhället, exempelvis genom bokbussar. I Boden, Gällivare, Luleå, Kiruna och Piteå utvecklas ett koncept där bokbussar ska kunna utöka sin roll och stödja invånare i glesbygd med andra typer av tjänster än bokbussar traditionellt gör. Här finns även tankar kring vilken roll dessa bokbussar skulle kunna ha i krig, exempelvis att agera sambandscentraler och skyddspunkter, att utnyttja bussarna som värmestugor, sjukstugor eller för att transportera eller dela ut förnödenheter.⁵⁶ Det historiska exemplet med biblioteksverksamhet i skyddsrum under andra världskriget i London visar på andra sätt som biblioteken kan bli del av det civila försvaret även utanför biblioteksbyggnaderna. I diskussionen kring bibliotekens roll för totalförsvaret bör därför ett flexibelt perspektiv finnas med som inte alltid utgår från biblioteksbyggnader.

50 Myndigheten för samhällsskydd och beredskap (MSB), Särskilda funktioner: Trygghetspunkter, i: *Handbok i kommunal krisberedskap*, 2022. <https://rib.msb.se/filer/pdf/30071.pdf>.

51 Myndigheten för samhällsskydd och beredskap (MSB), *Särskilda funktioner: Trygghetspunkter*, 2022.

52 SOU 2024:65. *Kommuners och regioners grundläggande beredskap inför kris och krig*. Försvarsdepartementet.

53 Svensk Biblioteksförning. *Nu blir elva bibliotek i Lund informationspunkter i händelse av kris*. 2023. <https://www.biblioteksforeningen.se/nyheter/nu-bli-er-elfva-bibliotek-i-lund-informationspunkter-i-handelse-av-kris/>.

54 Söderholm, J., Takala, A., och Gunnarsson Lorentzen, D. Biblioteksbesök och förtroende: Vilken roll spelar språk, kön och en politiserad biblioteksdebatt? i U. Andersson, B. Rönnerstrand och A. Carlander (red) *Inferno, SOM-undersökningen 2023*. SOM-rapport nr 83. SOM-institutet. 2024.

55 Hellenstam. *Biblioteken i frontlinjen. En studie av hur praktiker vid Sveriges folkbibliotek kan införlivas i ett framtida uppdrag inom totalförsvaret*. 2021; Alm Dalin. *Som om vi ska bära hela samhället*. 2023.

56 Smarta Livskraftiga Landsbygder. *Utveckling av bokbuss till Biblioservicebuss med digitalt stöd till allmänheten*. 2024. <https://digiby.se/piloter-42793430>.

Diskussion

Som framgår av ovanstående exempel skulle folkbiblioteken kunna ha flera olika roller i det civila försvaret kopplat till exempelvis psykologiskt försvar och befolkningsskydd. Det civila försvaret arbetas nu fram och på lokal nivå har kommunerna en central roll. I regeringens biblioteksstrategi lyfts bibliotekens viktiga funktion i samhället och inom totalförsvaret fram och i utredningen om kommuners och regioners grundläggande beredskap beskrivs att bibliotek är en av de kommunala verksamheter som kan behöva upprätthållas även i fredstida krissituationer och höjd beredskap. Här beskrivs att ”[f]ör upprätthållandet av grundläggande värden i samhället kan exempelvis viss biblioteksverksamhet enligt bibliotekslagen (2013:801) behöva upprätthållas även under ett krigstillstånd i Sverige.⁵⁷

Samtidigt kan bibliotek påverkas på olika sätt av krig, antingen genom att de utsätts för attacker eller att de får spela en roll för att stödja befolkningen, något som också kan hända i Sverige vid krig och som statliga myndigheter och kommuner bör planera för. Med sina 1070 folkbibliotek spridda över hela Sverige finns redan en etablerad infrastruktur att arbeta utifrån. Det finns också många utmaningar kring bibliotekens roll i det civila försvaret. Dessa diskuteras utifrån följande rubriker: tydlig ansvarsfördelning, förhållandet krig och kris, flexibla bibliotek, demokratibyggande och resurser.

Tydlig ansvarsfördelning

Tydlighet kommer att behövas för att etablera vad som är rimliga uppgifter för biblioteken i krig. Vad kan biblioteken bidra med? Detta kommer att behöva diskuteras utifrån de specifika förhållanden som kan föreligga i krig och när detta väl har etablerats så kommer en tydlig ansvarsfördelning att krävas. Detta behöver planeras med huvudmännen, vilket för folkbiblioteken är kommunen. Eftersom kommunerna har självstyre kommer arbetet behöva ske i varje enskild kommun men däremot kan vissa nationella riktlinjer att förhålla sig till vara ett sätt att stödja denna planering. Då biblioteken är en lagstadgad verksamhet behöver den också ingå i kommunernas beredskapsplanering.

Förhållandet krig och kris

Mycket av det beredskapsarbete som redan finns på bibliotek är tydligt kopplat till den krisberedskap som byggts upp sedan 90-talet, där fokus ligger på fredstida

kriser, inte krig. Typiskt för de strategier, rapporter och diskussioner som behandlar bibliotekens roll i kris och krig är just att ingen direkt åtskillnad görs mellan de olika begreppen. Att termerna kris och krig används tillsammans i stor utsträckning skapar frågetecken kring huruvida rollerna ska vara samma eller skilja sig beroende på situationen, trots att kris och krig kan ha olika förutsättningar.

I vissa fall kommer flera uppgifter att se liknande ut i kris och i krig, som exempelvis behovet av att stödja befolkningen i inhämtning av information. Men det finns också skillnader, varav en sådan handlar om innebörden av befolkningsskydd, och mer specifikt skillnaden mellan oskyddade trygghetspunkter och skyddsrum. En trygghetspunkt är en plats som ska ge möjlighet till exempelvis värme, elektricitet och vatten men har inte nödvändigtvis fysiskt skydd för att motstå en väpnat angrepp. Ett skyddsrum är å andra sidan en skyddad plats som är specialbyggd för att motstå just väpnat angrepp, och det är viktigt att denna skillnad tydligt kommuniceras. I krig internationellt har platser som av befolkningen ansetts säkra snarare visa sig vara tvärtom.

Detta sågs till exempel i fallet med teatern som bombades i Mariupol, Ukraina, där många människor tagit skydd i tron om att dess civila status skulle skydda dem.⁵⁸ Att människor känner sig trygga i bibliotek och att de söker upp dem vid kriser och osäkerhet visar på högt förtroende och detta är något att värda. Samtidigt måste det också finnas en medvetenhet om att detta kan skapa förvirring i händelse av krig när trygghetspunkter inte är lika med säkra platser. Kriget kommer inte att vara överallt och därför kommer detta variera stort och läget kan förändras snabbt. Här krävs tydliga riktlinjer och kommunikation till befolkningen.

Flexibla bibliotek

Om själva biblioteksbyggnaderna inte kan användas behöver det finnas en plan för vad kan biblioteken bidra med på andra platser. Redan idag sker mycket av verksamheten utanför själva byggnaderna för att stödja kommunernas invånare och detta kan med fördel användas även i krig. Kan biblioteken, som del av det civila försvaret, exempelvis samordna sig med befolkningsskyddet för att se till att de finns tillgängliga på säkra platser?

57 SOU 2024:65. *Kommuners och regioners grundläggande beredskap inför kris och krig*. Försvarsdepartementet. 2024. Sid. 496.

58 Winther, P. och Appelgren, J. The Discussion About the Legality of Russia's Methods of Warfare in its War Against Ukraine, i J. Lundén G. Bergström P. Bull A. Waleij (red). *Another Rude Awakening - Making Sense of Russia's War Against Ukraine*. FOI-R--5332—SE. 2022.

Demokratibyggande

Det arbete med att bygga demokrati som sker redan idag bör även ses som en viktig del av det civila försvaret. Faktum är att den verksamhet som biblioteken utför i fred kan vara en av dess viktigaste roller i det civila försvaret genom att arbeta för att upprätthålla demokratin så att diskussioner kan ske och fria åsikter uttryckas utan rädsla för hot, påverkan eller andra konsekvenser. Detta stärker motståndskraften mot olika typer av påverkan. Arbetet mot desinformation kan öka befolkningens kunskap, vilket är något som kan bli avgörande i krig för att på så sätt öka civilbefolkningens motståndskraft. Här kan därför biblioteken ha en roll att stödja detta arbete som del av totalförsvaret. Samtidigt krävs en diskussion kring intressekonflikter som kan uppstå mellan bibliotekens roll i det civila försvaret och uppgiften att bidra till fri åsiktsbildning. Samtidigt som biblioteken behöver tas med i kommunens beredskapsplanering måste principen kring ”armlängds avstånd” upprätthållas för att säkerställa att verksamheten inte utsätts för politisk styrning.⁵⁹

Resurser

De ovan beskrivna rollerna kräver planering, stöd och resurser. Med förändrade roller och ökat ansvar behöver också personalens kunskap och kompetens ökas samt resurser tilldelas. I dagsläget får biblioteken ta ett stort ansvar för förändringar i samhället och deras uppgifter och utmaningar blir alltmer komplexa. Detta sker ofta utan att de nödvändigtvis får resurser eller ökad kunskap på området. Ska ytterligare ansvar läggas på dem, dessutom under ett så ansträngt läge som krig, kräver det planering redan i fredstid. Det behövs också dialog och samarbete med andra delar av totalförsvaret, framför allt på kommunal nivå men även med andra myndighetsaktörer som Kungliga Biblioteket, MSB eller Myndigheten

för psykologiskt försvar. Historiskt har biblioteken ofta blivit en plats för medborgarna att vända sig till i orostider och kan därför bli så även i krig, oavsett om det finns en beredskap för det eller ej. Därför behöver planeringen för hur detta ska se ut ske redan nu.

Slutsatser:

Idag är bibliotekens roll i det civila försvaret inte definierad på central nivå även om det finns många förslag kring vilken roll biblioteken skulle kunna ha i krig.

- Den beredskapsplanering som finns gällande bibliotek är i huvudsak baserad på kris, inte krig. Även om vissa åtgärder kan överlappa finns viktiga skillnader mellan de två som kan få stora konsekvenser.
- Hur befolkningen använder bibliotek i fredstid kan säga något om hur de kan komma att användas i krig. Om medborgarna söker sig till biblioteken vid mindre kriser är det sannolikt att de också gör det i krig, då behöver planering och förberedelser finnas för att hantera detta.
- På biblioteken finns kunskap när det gäller att möta, kommunicera med och hantera många olika målgrupper och detta kan med fördel integreras i kommunernas beredskapsplanering.
- Planering behöver ske för hur arbetsfördelningen ska ske om personalen får ökade arbetsuppgifter utöver den normala verksamheten.
- Biblioteken behöver ges ett uppdrag gällande planering för höjd beredskap och ytterst krig. Ökade resurser kommer att krävas för planeringen och verkställandet av bibliotekens roll i det civila försvaret.
- Vidare forskning och utredningar krävs för att öka kunskapen på detta område och på så sätt stödja arbetet med bibliotekens roll i det civila försvaret.

Anna McWilliams är första forskare vid Totalförsvarets forskningsinstitut (FOI).

Publikationen är framtagen inom Forskningsprogram Civilt försvar. Programmets syfte är att bidra till ökad totalförsvareffekt genom forskning och analysstöd för det civila försvarets samlade behov. Verksamhet bedrivs inom följande fyra tematiska delområden: befolkningsskydd och övrigt civilförsvar, försörjningsberedskap och övrigt ekonomiskt försvar, psykologiskt försvar och försvarsvilja samt civilt försvar som sammanhängande system. Forskningsprogrammet inrättades vid FOI under 2024 och finansieras av regeringsanslag från Försvarsdepartementet

⁵⁹ Armlängds avstånd är ett uttryck som ofta används inom kulturpolitiken för att beskriva hur politiken bör skapa förhållanden för konsten att utövas utan att på så sätt styra innehållet i konsten. Exakt vad som innefattar styrning är dock svårt att avgöra då faktorer som exempelvis finansiering på flera sätt kan ses som styrande. Se diskussion i Dahlberg, S. *What is the length of an arm? How "arm's length distance" is used in art and cultural politics in Sweden today*. Masters Thesis, Executive MBA 2016-2018. 2019. <https://scenochfilm.se/wp-content/uploads/2019/11/Susanna-Dahlberg-What-is-the-length-of-an-arm-190506.pdf>

